

Ураимов Ш.

САНЖЫРА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

Ураимов Ш.

САНЖЫРА (ЛЕГЕНДА) КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Sh. Uraimov

SANZHURA (LEGEND) AS OBJECT OF HISTORICAL RESEARCHES

УДК:343.54

Макалада санжыра тарых илиминин кошумча булагы катары кайсыл мезгилден баштап изилденгендиги, анын чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылышы, андан сырткары кыргыз элинин руханий маданиятынын туу чокусу болуп эсептелинген «Манас» эпосуна тарыхый анализ жасалат.

In work it is investigated materials when and as sanjira it has started to be investigated by scientists and its reflexion in works of foreign scientists. The historical analysis of the most valuable product of spiritual culture of the Kirghiz people of epos «Manas» is besides, given.

СССРдин жана дүйнөлүк социалисттик системанын кыйрашы соңку жаңы тарыхтын эң маанилүү окуяларынан болуп саналат. Анда этносаясий процесстер эң негизги орунду ээлеген. Мурунку Советтер Союзунун аймагында түзүлгөн он беш көз карандысыз мамлекеттердин үчтөн бири түрк тилдүү элдер болушкан. Жаңы мамлекеттерди куруу элдердин этникалык жана улутук аң-сезимдин өсүшү жана алардын өздөрүнүн тарыхына болгон кызыгуунун күчөшү менен шартталган. Советтик мезгилде түрк элдеринин мурунку тарыхы өтө каттуу бурмаланган болчу.

Кыргызстандын мамлекеттик көз карандысыздыкка жеткен мезгилден баштап көчмөн элдердин тарыхын, этникалык процесстерди, мамлекеттедин жана коомдордун калыптанышы, анын ичинде Тянь-Шандагы кыргыз этносунун калыптанышы тарых илиминин актуалдуу маселелеринен болуп калган.

Акыркы мезгилде биздин өлкөдө санжырага – генеалогиялык уламыштарга болгон кызыгуу күч ала баштады. Бул көрүнүш кокустан эле болгон жок, ал коомдогу татаал көрүнүштөр менен шартталып, тарых илимин ж.б. жагдайларды кайрадан карап чыгуу зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Мурун жабык болгон архивдик материалдар эми ачыкка чыга баштады. Окумуштуулардын тарыхый процесстеги инсандардын жана өзүнчө уруулардын ролуна кызыгуусу күчөдү. Булардын баары генеалогиялык изилдөөлөрдү өлкөнүн деңгээлинде дагы жана өзүнчө бир аймактын деңгээлинде дагы изилдөөлөрдү кеңейтүү зарылдыгын пайда кылууда.

Биздин башкы милдет өзүбүздүн урууларыбыздын тарыхы менен таанышуу аркылуу биз кайрадан өзүбүздү андоо аркылуу ата бабаларыбыздын баалуулуктарына кайта баштайбыз. Уруулардын, улуттардын ролун түшүнүүдөгү кетирген

катачылыктарды изилдеп, биз кайрадан жоготулган баалуулуктарга жетишишибиз керек.

Санжыра – бул дүйнөнү таанып билүүнүн өзгөчө формасы, анда адам өзүнүн уруусунун тарыхын изилдөө аркылуу өзүнүн тарыхын жакшы түшүнө алат, андан сырткары маданий жана түрдүү доорлордогу салттарды өздөштүрүшөт. Генеалогиялык изилдөөлөрдүн негизинде генетикалык изилдөөлөр жүргүзүлүп, генотиптер аныкталат. Аны менен тигил же бул инсанга тиешелүү мүнөздөр кимден өткөн, чыгармачылык же таланттын пайда болушун ген аркылуу изилденет жана аныкталат.

Санжыра уруктук, уруулук, муундардын мыйзам ченемдүүлүк байланыштары жана ага ылайык укуктук жана этникалык нормаларга окшогон жалпы адамзаттык баалуулуктар менен байланышкан. Ал баалуулуктар байыркы мезгилдерде эле калыптанган, ал эми азыркы күндө жаңы сапаттык мүнөзгө ээ боло баштады. Ошондуктан ал социалдык, улуттук, кесиптик жана башка топко кирген коомдун бүт катмарлары үчүн кызыгууну пайда кылат.

Азыркы учурда генеалогиялык изилдөөлөр бардык багыттарда кеңири кулач жайып жатат. Ал атайын изилдөөдөн массалык изилдөөгө чейин жүрүп, коомдук аң-сезимде илимди жана билимди гумандаштыруу, руханий жана маданий кайра жаралуу, өткөндүн социалдык эсин кайрадан карап чыгуу менен байланышкан.

Революцияга чейинки көптөгөн орус окумуштууларынын изилдөөлөрүндө кыргыздардын этнографиясы, археологиясы, тарыхы жана маданияты Орто Азиянын башка элдеринин (тагыраак айтканда казактар менен) тарыхы жана турмушу менен тыгыз байланышта каралган. Кыргыздардын уруулук курамы боюнча маселе көптөгөн изилдөөлөрдө чагылдырылган, бирок түрдүү булактардагы маалыматтар көбүнчө бири-бирине карама каршы келген.

Кыргыз санжырасы (генеалогиялык уламыштар) көптөгөн мезгилдерге чейин тарыхый изилдөөлөрдүн объектиси болбой келген. Көпчүлүк окумуштуулар аны жомок деп эсептешкен, анткени анда фактылар жана илимий далилдер болгон эмес. Кийинчерээк бул туура эмес түшүнүк четке кагылып, санжыра тигил же бул жазуусу жок элдердин тарыхын изилдөөдө негизги тарыхый булак катары кызмат кылаары белгилүү болду.

XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын баш чени кыргыз санжырасын жазуу түрүндө

элге жеткирүүнүн мезгили болуп калды. Кыргыз санжырасынын жазуу-библиографиялык формага өтүүсү Сейф ад-Дин-Аксыкенти, Осмонаалы Сыдык уулу, Чокон Валихановго окшогон окумуштуулардын эбегейсиз чоң чыгармачыл ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан. Бул инсандардын санжыраны жазуу түрүнө которуусу кыргыз санжырасынын илимий маанисин жогорулатат, анткени көп убакыттарга чейин ал оозеки түрдө гана сакталып келген жана кыргыз элинин ар бир уруусунун генеологиясы толук изилденген эмес. Санжыраны кагаз бетине түшүрүү уруулардын кайсыл мезгилде кайсыл элдер менен байланышканын изилдөөгө жана кыргыз элинин тарыхый тагдырынын жалпы көрүнүшүн элестетүүгө мүмкүндүк берет.

Кыргыз элинин маданий жана руханий жактан баалуу болуп саналган генеологиялык уламыштарын орус тилине башка окумуштуулар да которушкан, аларга: В.В.Радлов, Г.С.Загряжский, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.А.Аристов, Н.Гродеков, Ч.Валиханов ж.б. Болуштук жетекчилер, аксакалдар, акындар тарабынан айтылган кээ бир санжыралар так ушул изилдөөчүлөрдүн иш аракеттеринин натыйжасында бизге жетип келген.

Жалпысынан Ч.Ч.Валихановдун малыматтары кыргыз элинин уруулук түзүлүшү боюнча санжырасын түзүүдө, андан сырткары Кыргыз мамлекеттик тарыхый музейинде «XIX кылымдагы кыргыз элинин этникалык курамынын» комплекстик түзүү боюнча экспозицияны уюштурууда бай фактылык материал катары кызмат кылат¹.

Кыргыздар жөнүндө фольклордо жана оозеки элдик чыгармада – санжырада топтолгон бай тарыхый жана этнографиялык маалыматтар басма сөз булактарында чагылдырылбай келгендигин өзгөчө белгилеп кетүү зарыл. Советтик мезгилде эле оозеки булактар боюнча бир катар кызыктуу кол жазмалар топтолгон, аларга илимий баа берүүнүн натыйжасында бир катар баалуу маалыматтарды алууга болот, ал өз кезегинде жогоруда айтылган изилдөөлөрдү толуктап турат. Анткени XIX кылымдын экинчи жарымында пайда болгон материалдар негизинен орус булактарында чагылдырылып, чаржайыт мүнөзгө ээ болгон. Ошого карабастан кыргыз урууларынын генеологиясы боюнча маселелер эч бир окумуштуунун атайын изилдөөсүнүн предмети болгон эмес, бул маселе болгону бир катар макалаларда үстүртөн гана чагылдырылып келген. Бул эмгекте араб, перс, түрк жана кыргыз тилдеринде жазылган нарративдик булактар И.Бичуриндин, В.А.Ромодиндин, В.В.Бартольдун, О.К.Караевдин, Т.Д.Жуманалиевдин, Г.П.Супруненокун, В.С.Таскиндин, Молдо С.Досболовдун, О.Соороновдун котормолору аркылуу пайдаланылды.

Андан сырткары советтик жана ата мекендик тарыхчы-окумуштуулардын көчмөн элдердин тарыхына байланышкан эмгектери жалпыланып, иликтөөгө алынды.

Алардын ичинен В.В.Бартольдун, Г.Е.Грум-Гржимайло, Ю.А.Зуевдин, Л.Н.Гумилевдун, А.Н.Бернштамдын, С.М.Абрамзондун, С.Г.Кляшторныйдын, Л.П.Потаповдун, О.К.Караевдин, Ю.С.Худяковдун, В.Я.Бутанаевдин, С.А.Аттокуровдун, Э.Ж.Маанаевдин, К.И.Петровдун, Б.Е.Кумековдун, А.М.Мокеевдин, Т.Ж.Жуманалиевдин, И.В.Кормушиндин, Т.К.Чороевдин, М.Ч.Кожобековдун, А.М.Кылычевдин, О.К.Каратаевдин ж.б. эмгектерин атаса болот².

Жакында эле Т.А.Акеровдун монографиясы жарыкка чыккан, анда элдик уламыштардын негизинде кыргыз этносунун келип чыгышы жана калыптануусу боюнча проблема кеңири чагылдырылган.

А.А.Бекбалаевдин эмгеги да чоң кызыгууну туудурат, анын пикири боюнча гунндар жана кыргыздар бир эле эл болуп саналышат.

Санжыра кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын изилдөөдө эң бай булак болуп саналат. Ошондуктан аны изилдөө жана жарыялоо ата мекендик тарыхтын актуалдуу маселелеринен болуп саналат.

Алардын белгилүү бир бөлүгү жарыяланган жана ага түшүндүрмөлөр берилген. Бирок маселе сакталып калган материалдарды жана дагы эле белгисиз боюнча калып калган санжыраларды жазып, иликтөө керек.

Ар бир эл өз генеологиясын терең сактап келет. Азыркы кыргыздардын аң сезиминде дагы өзүнүн уруулук тегин билүү, кайсыл урууга тиешелүү экендигин тактоо сөзсүз түрдө кызыгууну туудурат. Кыргыздардын өз тегин билүүсү табигый көрүнүш жана ал элге эч кандай өөн учурабайт.

Евразиянын талааларында жашаган байыркы цивилизациялардан өтө бай мурас калган. Биз кыргыз жана түрк элдеринин тарыхын жана маданиятын жайылтууда өзүбүздүн үлүшүбүздү кошушубуз керек. Ал элдердин бири-бирин өз ара түшүнүүсүн, өз ара байытуусун жана аларды жакындатууга шарт түзөт. Акыркы учурда көчмөн цивилизация жок болгондон баштап анын баалуулугу да өз таасирин жоготууда. Ал менен кошо байыркы маданият, тарых, оозеки чыгармалар да жок болууда. Биз мындай көрүнүштү алдын алып, анын баалуулуктарын сактап калышыбыз керек.

Санжыранын өзгөчөлүгү – бул түрк элдерин дүйнөнүн башка элдеринен айырмалап турат.

Өзүн өзү урматтап жашаган эл сөзсүз түрдө этникалык аң сезимге, өзүнүн сыймыгына, башка элдерден айырмаланган улуттук өзгөчөлүккө ээ болуусу керек. Санжыра, миңдеген жылдар аралыгында талаа аймактарында калыптанып келген жана элдердин турмушунда маанилүү ролду ойногон. Ал Борбордук Азиянын, түрк элдеринин биригишине ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Өзүнүн теги түрдүү тарыхый фактылар, окуялар, уламыштар жөнүндө маалыматтар түрдүү

жазмалардан, архивдерден алынган. Алар ошол окуялардын катышуучулары менен байланышкан булардын баары хронологиялык түрдө изилденип, тарых илиминде изилдөөнүн жаңы багыты болуп саналат.

Кыргыз элинин келип чыгуусун изилдөөдө санжыранын ролу өтө зор. Кыргыздардын уруулук курамыны жөнүндө маалыматтар, алардын материалдык маданиятынын өзгөчөлүгү, каада-салты, тилинин өзгөчөлүгү – булардын баары элдин этникалык өзгөчөлүгү болуп саналат. Ал материалдар кыргыздардын тарыхынын белгилүү бир этабын калыбына келтирүүдө, анын ичинде этностун пайда болуу өзгөчөлүгүн, анын этногенезиндеги компоненттеди аныктоодо мүмкүндүк берет.

Санжыраны изилдөө аркылуу гана кыргыз элинин мурунку тарыхын тактоого мүмкүндүк болот.

XIX кылымдын орто чени ири илимий ачылыштар менен коштолгон: чыгыш таануучу-окумуштуу жана агартуучу Чокон Валиханов кыргыздардын арасындагы баатыр триологиясын кагаз жүзүнө түшүргөн, анда Манас, анын уулу Семетей жана небереси Сейтектер даңазаланышат. Бирок Ч.Валиханов тарабынан табылган Манас эпосу ошол учурдагы окумуштуулардын арасында байкалбай кала берген. 1889-жылы гана В.В.Радлов тарабынан «Манас» кыргыз тилинен немец тилине которулат. Анда «Манас», «Йолой Кан» жана «Эр Төштүк» элдик ырлары басылып чыгат. Ал 1882 жана 1869-жылдары Тянь-Шан кыргыздарынын арасында болуп, кагазга түшүргөн. Кыргыз элинин эпикалык чыгармасынын баалуу жетишкендиги болуп эсептелинген «Манас» эпосу орус элинин гана эмес, дүйнөлүк илимге белгилүү болгонуна карабай дагы эле көз жаздымда кала берген. 1885-жылдан кийин элдик триологияны изилдеп, жаңыдан жазуу үчүн эч кандай аракеттер жасалган эмес.

1922–1926-жылдары совет мезгилинде «Манас» эпопеясын таланттуу манасчы, акын жана төкмө Сагымбай Орозбаковдун вариантында кагазга түшүрүлүп, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бул эстелиги кайрадан жаңыча карала баштаган. «Манастын» Сагымбайдын версиясы бир топ убакыт өткөн соң ири манасчы Саякбай Каралаевдин сөздөрү менен толукталган. Улуу Ата Мекендик согушка чейин башталган бул жазуу иштери согуштан кийин да улантылган.

Эпостун байыркы экендигин тарыхый булактар да тастыктап турат, алардын ичинен XVI к. жазуу эстелиги болгон – «Мажму-ат-таварихте» «Манас» эпосу жөнүндө маалымат камтылган. Изилдөөчүлөрдүн арасында эпостун кайсыл мезгилде жаралгандыгы жөнүндө бир пикир жок. М.Ауэзов жана А.Н.Бернштамдар анын түпкүрү VII–IX кылымдарга, ал эми академик Б.М.Юнусалиев «Манас» X–XI кылымдарда түзүлө баштаган деп эсептешкен. Ал эми кээ бирлери эпостун сюжетинин негизи XVII–XVIII кылымдар менен байланышкан, анда кыргыз эли Жунгар хандыгы менен күрөшүп,

өзүнүн эркиндигин сактап калууга аракет кылган. Бирок, бардык окумуштуулар эпостун көп катмардуу экендиги менен макул болушуп, анда кыргыз элинин байыркы замандан баштап XVIII кылымга чейинки турмушунун негизги этаптары чагылдырылгандыгын айтышкан.

Башка элдердин көпчүлүк эпосторунан айырмаланып «Манас» башынан аягына чейин ыр түрүндө түзүлгөн. Элдик манасчылардын күчү менен – ал акырындык менен кеңейип, өзүнө көптөгөн тарыхый окуяларды, мезгилдерди камтып, татаалданып кете берген. «Манастын» азыркы варианты көптөгөн таланттуу манасчылардын аракети менен түзүлгөн чыгарма болуп саналат.

Эпосто Манастын жетекчилиги астындагы душмандарга каршы бир катар аскердик жортуулдар көркөм түрүндө сүрөттөлөт. Мунун баары кыргыз элинин оозеки элдик чыгармалары анын аскердик мурунку тарыхы менен тыгыз байланышканын көргөзөт.

Эпикалык чыгармада кыргыз элинин урууларынын татаал, өткөл тарыхынын кээ бир этаптары чагылдырылган, андан сырткары анда элдин маданий турмушунун түрдүү багыттары жана анын Батыш жана Чыгыш элдери, уруулары менен болгон маданий өз ара карым-катнаштары чагылдырылган. Эпостун бул багыты аркылуу биз кыргыз маданиятынын калыптануу жана өнүгүү тарыхын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алабыз.

А.Н.Бернштамдын «Манас» эпосун тарыхый жактан чечмелөөгө алуусу көңүлгө арзый турган иш. Эпосту жалпы баалоо менен бирге, анын сюжетинин калыптанышында, А.Н.Бернштамдын пикиринде, тарых негизги ролду ойнойт³. Анткени анда бир катар тарыхый маалыматтар камтылган. А.Н.Бернштамдын схемасы боюнча «Манастын» түпкүрүн башка эпикалык эстеликтерде кездешүүчү жомок-мифологиялык сюжеттер ээлейт. Кийинки катмарларга «Манасты» түзгөн төрт топ: 1. Алтай-миңсуу уламыштары; 2. Огуз-каган жөнүндөгү уламыштын кыргызча версиясы; 3. Орто Азиянын уламыштарынын өзгөртүлгөн варианты; 4. «Шах-Намеде» алынган образдар жана мотивдер түзөт. Аларда, А.Н.Бернштамдын пикири боюнча, кыргыздардын уйгурларга каршы күрөшү (IX к.) жана кыргыздардын – сибирь-монгол, ортоазия жана Чыгыш Түкстанга болгон жортуулдары чагылдырылган.

«Манас» эпосу – чыныгы эпикалык чыгарма, анда элдин тарыхы, анын турмушунун бардык жактары: этникалык курамы, чарбасы, каада-салты, адеп-ахлагы, эстетикалык сезимдери, диний түшүнүктөрү, медициналык, географиялык билимдери чагылдырылган. Анда кыргыз элинин поэтикасы ачык чагылдырылган. Ошондуктан «Манас» эпосун «кыргыз элинин жашоосунун энциклопедиясы» деп аташкан.

Эпос тарыхчылардын жана этнографтардын көңүлүн өзүнө бурган. А.К.Бернштам, С.М.Абрамзон, кийинчерээк И.Молдобаев эпос боюнча элдин

тарыхын, анын каада салтын, дүйнөтаанымын, башка элдер менен алакаларын, этногенетикалык калыптануусун изилдешкен. «Манас» – элдик чыгармачылыктын эң чоң баалуу байлыгы болуу менен адабий жактан гана эмес, тарыхый жактан да чоң мааниге ээ чыгарма болуп саналат. Анткени анда кыргыз элинин саясий жана аскердик тарыхы, бай этнографиялык булактар менен жабдылган. Ч.Валихановдун пикиринде «Манас» эпосу кыргыз элинин бүт мифтерин, жомокторун, уламыштарын өзүнө камтыган, аны – баатыр Манас аркылуу туюнткан энциклопедиялык топтом болуп саналат. В.В.Радлов кыргыз элинин эпикалык чыгармаларын изилдеген биринчи изилдөөчү болгон. Ал «Манас» эпосу элдин руханий турмушун жана анын адеп-ахлагын, андан сырткары аскердик жортуулдары, оюндарын, той-тамашаларын ж.б. чагылдырып турат⁴.

Эпосто социалдык-турмуштук материал: той-тамашаларды, аза күтүү, элдик оюндар жана көңүл ачуулар, турмуш тиричилик ж.б. кеңири орунду ээлейт. Бир топ баалуу, кенен этнографиялык материалдар эпостун «Манастын төрөлүүсү жана балалыгы», «Манастын Каныкейге үйлөнүүсү», «Көкөтөйдүн ашында», «Манастын өлүмү жана аны көмүү» ж.б. эпизоддордо чагылдырылган.

Этнографиялык сюжеттерге социалдык мамилелер жөнүндөгү маалыматтар (коомдун катмарларга бөлүнүшү, аскердик-демократиялык түзүлүштүн элементтери, өнүккөн аскердик система), байыркы үй-бүлөлүк-уруктук институттар, мифологиялык сюжеттер, аза күтүү салттары, магиялык-анимисттик ой жүгүртүүлөрү, шамандык сыйынуу, ономастика, этнонимика ж.б. камтылган.

Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы эпос боюнча Манастын теги жөнүндө маалыматтар айтылат, анда анын ата-бабаларынын тизмелери келтирилет. В.В.Радловдун пикири боюнча Манас сары-ой уругуна тиешелүү болгон, ал эми Сагымбайдын пикири боюнча ал байыркы кыргыз уруусуна тиешелүү болгон.

Этнографиялык мүнөздөгү түрдүү элементтердин ичинен биз «Манас» эпосунда көптөгөн баатырлар, топонимикалык жана этнонимикалык маалыматтарды ала алабыз.

«Манас» эпосундагы баатырлардын аттарын кыргыз этнонимикасы менен салыштырганда, кээ бир этнонимдер эпостун негизги каармандары менен дал келген. Бул деген сөз эпостогу каармандар чынында эле тарыхый инсандар болушкан. Чыгармадагы инсандар уруулардын, уруктардын жетекчилери болушкан, эпос тарыхый окуяларды гана өзүнө камтыбастан, конкреттүү түрдүү доорлордо жашашкан тарыхый инсандарды да өзүнө камтыган. Бир нече баатырлардын тарыхы бир

эпосто чогултулган деп тыянак чыгарса болот. Мисалы, Манас – манас (черик-саяк уруусу), Чубак – кырк чоронун бири – чоро уруусунун жетекчиси, Кошой Манастын аскер башчыларынын бири – солто уруусунун, Эштек, Манастын таякеси – солто уруусунун, Көкчө, Манаска союздаш хан – баргы уруусунун, Көкчө көз, Манастын атасын тарабынан эки бир туугандар – мундуз уруусунун жетекчилер болушкан.

«Манас» эпосунун бай этнографиялык булак катары эсептелиниши андагы түрдүү маалыматтар биздин элибиздин маданий мурасы жөнүндөгү маалыматты байытышында турат. Кыргыздардын байыркы саясий тарыхын, хандардын, бийлердин жана баатырлардын ролдорун калыбына келтирүү, алардын коңшу элдер жана мамлекеттер менен болгон мамилелерине баа берүү ата мекендик окумуштуулардын алдындагы чоң милдет болуп саналат. Мында оозеки булактар негизги орунда турат, анткени андан өткөн мезгил жөнүндө маалыматтар, биздин ата бабаларыбыз жөнүндө, үй тиричилиги, кийими, курал-жарактары жөнүндө маалымат берет.

Кыргыз элинин элдик чыгармачылыгы – локалдуу көрүнүш эмес. Ал өзүнө түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгынын идеалдарын сиңирип алган.

Кыргыз элинин оозеки элдик чыгармачылыгын изилдөө көргөзгөндөй, ал гуманисттик, этикалык идеяларга бай келет. Кыргыз эпосторунда, жомокторунда, макал-лакаптарында элдин адеп-ахлак жөнүндө баалуу ойлору, анын идеалдары, жашоонун маанилүү проблемаларына карата өздөрүнүн мамилелери чагылдырылган.

¹ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996.; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1961; Кюнер Н.В. Китайские известие о народах Южной Сибири, центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961; Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999; Джуманалиев Т.Д. Материалы по истории кыргызов и кыргызстана. Б., 2000; Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана. Б., 2007.

² Зуев Ю.А. К этнической истории усуней (новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана) // Труды ИИАЭ АН Каз. ССР. Алма-Ата, 1960; Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии середины VII – начала VIII вв. по арабоязычным и персоязычным источникам IX–XIII вв. Ташкент, 1988.

³ Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүүсүнүн негизги этаптары. Фрунзе, 1981. 34-б.

⁴ Молдобаев И.Б. «Манас» историко-культурный памятник киргизов. Бишкек, 1995. 45-б.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.